

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 20 (1999)

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998-1999), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995)

Ο ναός της Παναγίτσας στη Βαλύρα της Μεσσηνίας

Γεώργιος ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1201](https://doi.org/10.12681/dchae.1201)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ Γ. (1999). Ο ναός της Παναγίτσας στη Βαλύρα της Μεσσηνίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 20, 129–132. <https://doi.org/10.12681/dchae.1201>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ναός της Παναγίτσας στη Βαλύρα της Μεσσηνίας

Γεώργιος ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 20 (1998), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ι. Πάλλα (1907-1995) • Σελ. 129-132

ΑΘΗΝΑ 1999

Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΤΣΑΣ ΣΤΗΝ ΒΑΛΥΡΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Στήν αγροτική περιφέρεια του χωριού Βαλύρα¹, 25 περίπου χλμ. βόρεια της Καλαμάτας, δυτικά και σέ απόσταση χιλιόμετρου από τὰ ὄρια τοῦ οἰκισμοῦ, βρίσκεται ὁ μικρός ναός τῆς Παναγίτσας. Ἀπό τό ἀρχικό κτίσμα σώζονται μόνον οἱ περιμετρικοί τοῖχοι, μέσου ὕψους 3,50 μ. περίπου², ἐνῶ ὁ ἀρχικός ἡμικυλινδρικός θόλος, πού ἔχει καταπέσει, ἀντικαταστάθηκε μέ ξύλινη κεραμοσκεπὴ στέγη (Εἰκ. 1).

Ὁ ναῖσκος, σχεδόν ὀρθογώνιος σέ κάτοψη, ἔχει μέσες ἐσωτερικές διαστάσεις 3×5,97 μ., παρουσιάζει δηλαδή ἀναλογία 1:2, ὅπως συμβαίνει σέ μονόκλιτες βασιλικές καί μονόκλιτους σταυρεπίστεγους ναούς βυζαντινῆς ἐποχῆς (Εἰκ. 2). Ὁ ναῖσκος, σωστά προσανατολισμένος, εἶχε μόνο μία εἴσοδο στήν δυτική του πλευρά καί ἓνα μικρό παράθυρο στήν βόρεια· τό παράθυρο τῆς μεσημβρινῆς ὀψεως ἀνοίχθηκε σέ πρόσφατη ἐποχή. Τό παράθυρο τῆς βόρειας ὀψεως, πού πιθανότατα διατηρεῖ τήν ἀρχική του μορφή, ἔχει ἐξωτερικές διαστάσεις 0,35×0,70 μ., οἱ σταθμοί του εἶναι ἀπό τοιχοποιία καί τό ἀνώφλιό του ὀριζόντιο, στοιχεῖο ἐξαιρετικά σπάνιο στήν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική³ (Εἰκ. 4).

Ἡ κτισμένη στό κάτω μέρος τῆς Ἁγίας Τράπεζα καταλαμβάνει ὅλη τήν ἐσωτερικῶς καί ἐξωτερικῶς ἡμικυκλική κόγχη, πού ἔχει σχετικά μικρές διαστάσεις – χορδή 1,23 καί βέλος 0,67 μ. Ἐκατέρωθεν τῆς κόγχης καί στό πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διανοίγονται τὰ βαθιά καί τυφλά κογχάρια τῆς προθέσεως καί τοῦ διακονικοῦ (0,27×0,45 καί 0,29×0,47 μ. ἀντίστοιχα). Τό μονόλοβο παράθυρο τῆς κύριας κόγχης στήν σημερινή του μορφή ἔχει διαστάσεις πολεμίστρας, μέ ἐσωτερικό

ἀνοιγμα 0,21 καί ἐξωτερικό μόλις 0,07 μ. Ὁ ναός ἐπανειλημμένα ἐπισκευασμένος καί ἀνακατασκευασμένος ἀκόμα καί στίς ἡμέρες μας, δέν διασώζει ἴχνη τοιχογραφιῶν.

Ἀπό τό ἀρχικό κτίσμα διατηροῦνται ὁ βόρειος καί ὁ νότιος τοῖχος καί οἱ γωνίες τοῦ ἀνατολικοῦ. Ἴσως τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τόν δυτικό τοῖχο τοῦ μνημείου, πού ὅμως ἔχει ἐπικαλυφθεῖ μέ παχύτατα σύγχρονα ἐπιχρίσματα. Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ καί τὰ ἐκατέρωθεν τμήματα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τήν διαφορά δομῆς, κτίσθηκαν σέ μεταβυζαντινούς χρόνους, ὅταν προφανῶς θέλησαν νά ἀνακατασκευάσουν ἓνα ἤδη ἐρειπωμένο κτίσμα (Εἰκ. 3).

Οἱ ἀρχικές τοιχοποιίες ἔχουν γίνει μέ ἓνα ἐξαιρετικά χαλαρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα, ὅπου, στά κάτω μέρη, παρεμβάλλονται καί κανονικά λαξευμένοι γωνιόλιθοι μεγάλων διαστάσεων⁴. Ἡ πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία τοῦ μικροῦ μνημείου δέν εἶναι ἀπλή ἐπέκταση, ὅπως συμβαίνει σέ ὀρισμένα ἄλλα μεσσηνιακά μνημεῖα⁵, ἀλλά διαμπερῆς σέ ὅλο τῆς τό πάχος, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπό τοὺς σταθμούς τοῦ παραθύρου τῆς βόρειας ὀψεως (Εἰκ. 4).

Ἡ ἐπιφάνεια τῆς τοιχοποιίας εἶναι κατὰ τόπους διακοσμημένη μέ πλίνθινα γράμματα: τό κάππα στήν βόρεια πλευρά, τό χρῖσμα (μονόγραμμα ✕ six armed cross) στήν μεσημβρινή, ἓνα στοιχεῖο πού θυμίζει ἀρχαιοελληνικό σῖγμα (βόρεια πλευρά), ἀλλά καί ἄλλους πλίνθινους σχηματισμούς, ἐπίσης στήν βόρεια πλευρά, πού δύσκολα μποροῦν νά ταυτισθοῦν μέ γράμματα τοῦ ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου (Εἰκ. 5). Δύο ἀπό αὐτοὺς, πού θυμί-

1. Στήν Βαλύρα ἔχει ἐντοπισθεῖ καί ὁ τρίκογχος ναός τοῦ Ἁγίου Βλασίου, πού ἤδη ἔχω χρονολογήσει στά τέλη τοῦ Ι' ἢ τίς ἀρχές τοῦ ΙΑ' αἰῶνα (*Δέκατο Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας*, 1993, Πρόγραμμα καί περιλήψεις εἰσηγήσεων καί ἀνακοινώσεων, σ. 7-8).

2. Ἐλάχιστο ὕψος ἀπὸ τό περιβάλλον ἔδαφος στήν βορειοδυτική γωνία: 2,50 μ.

3. Ἐνα πρῶτο ἐνδεικτικό κατάλογο παραθύρων μέ ὀριζόντιο ἀνώφλιο ἔκανε ἤδη ὁ καθηγητὴς Π.Λ. Βοκοτόπουλος (*Ἡ ἐκκλη-*

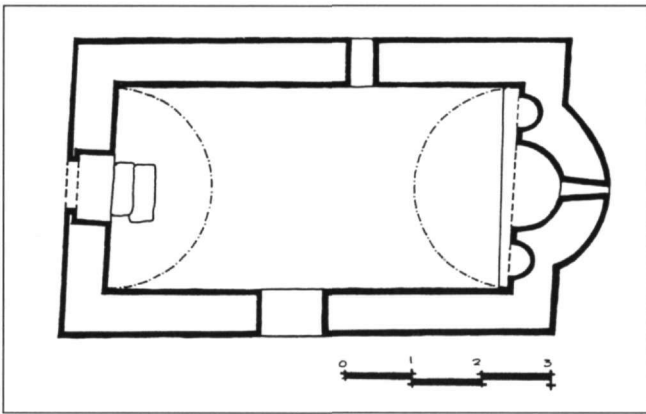
σιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καί τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1992², σ. 164, ὑπόσημ. 2).

4. Ἐνδεικτικά: Γωνιόλιθος βορειοδυτικῆς γωνίας: 0,68×0,73 μ.

5. Ἁγιος Βασίλειος Πανυπερίου καί Ἁγιος Νικόλαος Αἰτίας (Γ. Δημητροκάλλης, *Ἄγνωστοι βυζαντινοὶ ναοὶ Ἱερῶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Ἀθῆναι 1990, σ. 185 καί 219), ἀλλά καί ἄλλοι ναοὶ ἀκόμη ἀδημοσίετοι.

Εικ. 1. Παναγίτσα Βαλύρας. Άποψη από ΝΔ.

Εικ. 2. Παναγίτσα Βαλύρας. Κάτοψη.

6. Π.Α. Βοκοτόπουλος, *ἔ.ἂ.*, σ. 92. Ν. Μουτσόπουλος, *Ἐκκλησίες τῆς Καστοριάς. 9ος-11ος αἰώνας*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 520, πίν. III.2 ὅπου ἀκριβέστερο τό σχῆμα. Τό μνημεῖο χρονολογεῖται ἀπό τόν πρῶτο στό β' ἡμῖον τοῦ Ι' αἰώνα (ἔ.ἂ., σ. 196), ἄλλοι συγγραφεῖς (Βελένης, Meksi) μιλοῦν ἀκόμη καί γιά τόν ΙΓ' αἰώνα (Βοκοτόπουλος, *ἔ.ἂ.*, σ. 252-253), ἄποψη πού ὅπωςδήποτε δέν εἶναι ὀρθή. Οἱ Koch καί Megaw ἔχουν δεχθεῖ μιά κάπως πρωιμότερη χρονολογία τοῦ μνημείου (ἔ.ἂ., σ. 252-253), ἐνῶ ὁ καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος ὑποστήριξε ἐκ νέου τήν παλαιά του ἄποψη γιά τοποθέτηση τοῦ μνημείου στό β' τέταρτο τοῦ Ι' αἰώνα (ἔ.ἂ., σ. 106). 7. Μουτσόπουλος, *ἔ.ἂ.*, σ. 520, πίν. III.2.

8. *ἔ.ἂ.*, σ. 459 (εἰκ. 402), 518 (πίν. III.1). Στό μνημεῖο ὑπάρχει τό ἴδιο σχῆμα καί ἀνεστραμμένο, δηλαδή τό ἄνω ἡμῖον χρίσματος.

9. Ν. Μουτσόπουλος, *ἔ.ἂ.*, σ. 518 (πίν. III.1). Στό μνημεῖο ὑπάρχει τό ἴδιο σχῆμα καί ἀνεστραμμένο, δηλαδή τό ἄνω ἡμῖον χρίσματος. Πά τίς διάφορες ἀπόψεις γύρω ἀπό τήν ἡλικία τοῦ μνημείου, βλ. σ. 410-411.

10. Πλίνθινα γράμματα ὑπάρχουν καί στόν Ἅγιο Στέφανο Καστοριάς, πού ἀπό τούς περισσότερους βυζαντινολόγους πιστεύε-

ζουν τό κάτω ἡμῖον τοῦ χρίσματος, μού εἶναι γνωστοί μόνον ἀπό τήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στό Λάμποβο τῆς Βορείου Ἡπείρου⁶ καί τόν Ταξιάρχη τοῦ Γυμνασίου στήν Καστοριά, τοῦ ΙΑ' αἰώνα⁷, ἐνῶ κάπως παραλλαγμένος βρίσκεται στούς Ἅγίους Ἀναγύρους τῆς Καστοριάς τοῦ ἴδιου αἰώνα⁸, καί τόν συζητούμενης χρονολογίας Ἅγιο Νικόλαο τοῦ Κασνίτζη⁹, πάλι στήν Καστοριά. Παρά τήν πλίνθινη αὐτή διακόσμηση, στοιχεῖο πολύ χαρακτηριστικό εἶναι τό ὅτι στό μνημεῖο δέν ὑπάρχουν ὀδοντωτές ταινίες.

Τά πλίνθινα γράμματα, γιά τά ὁποῖα, ἂν δέν κάνω λάθος, δέν ὑπάρχει εἰδική μελέτη, ἐμφανίζονται στήν Βόρεια Ἑλλάδα κατὰ τόν Ι' αἰώνα (Ἅγιος Ἀχίλλειος Πρέσπας, Κουμπελίδικη Καστοριάς κ.ἂ.)¹⁰, ἐνῶ στήν Νότια Ἑλλάδα τά συναντοῦμε κυρίως σέ μνημεῖα τοῦ ΙΑ' αἰώνα, μετά τόν ὁποῖο οὐσιαστικά ἐξαφανίζονται¹¹. Τό κάππα, πού σέ ὁρισμένα μνημεῖα ἐμφανίζεται καί ἀντίστροφο (ἀριστερόστροφο)¹², εἶναι ἓνα ἀπό τά συνηθέ-

ται κτίσμα τοῦ β' ἡμῖσου τοῦ Θ' αἰώνα. Πάντως οἱ ἐνθυμήσεις τοῦ 845 καί 862 δέν δημοσιεύθηκαν ποτέ, ἐνῶ ἡ κτητορική ἐπιγραφή τοῦ 889 καί ἡ ἐνθύμησις τοῦ Ἰουνίου τοῦ 890 πού δημοσίευσε ὁ καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος (ἔ.ἂ., σ. 299 καί 302-303), εἶναι παραναγνώσεις, ὅπως ἐπεσήμανε, λίγο πρίν ἀπό τόν θάνατό του, ὁ ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καστοριάς Σωτήριος Κίσσας (Ἀνάγνωση βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἀπό τήν Καστοριά, *Ἐγνατία* 5, Μάρτιος 1994, σ. 4-5).

11. Στήν βορειοδυτική Ἑλλάδα, ἀντίθετα, τά πλίνθινα γράμματα ἐξακολούθησαν νά χρησιμοποιοῦνται ἐπὶ μακρόν (Κ. Τσουρῆς, *Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*, Καβάλα 1988, σ. 144-145, ὅπου παραδείγματα καί βιβλιογραφία), ὅπως δέ ἀναφέρει ὁ καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος, χωρίς ὅμως βιβλιογραφική κάλυψη, τέτοια γράμματα ὑπάρχουν καί σέ τζαμιά τοῦ 16ου καί τοῦ 17ου αἰώνα στήν Φιλίππουπολη (ἔ.ἂ., σ. 463). Ἡ περίπτωση τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Λουκοῦς στήν Ἀργολίδα καί τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Τρύπης Λακωνίας εἶναι ἀπό τίς σπανιότατες ἐξαιρέσεις μνημείων τῆς Νότιας Ἑλλάδος πού ἔχουν γράμματα μετά τόν ΙΑ' αἰώνα (βλ. κατωτέρω, ὑποσημ. 14). Στίς ἐξαιρέσεις ἴσως πρέπει νά ἐντάξουμε καί τούς οὐσιαστικά ἀχρονολόγητους ναούς τοῦ Ἅγίου Πέτρου Καστανέας καί τοῦ Ταξιάρχου Σαϊδόνας στήν Μεσσηνιακή Μάνη (Ν. Δρανδάκης, *Ἐρευναι εἰς τήν Μεσσηνιακὴν Μάνην*, ΠΑΕ 1976, σ. 215 καί 232).

12. Ἀν-Στράτηγος Μπουλαριῶν Μάνης (Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθήναι 1964, σ. 18), Ἅγιος Θεόδωρος «στοῦ Καλοῦ» τῆς Μάνης (Ν. Δρανδάκης, *Ἐρευναι εἰς τήν Μάνην*, ΠΑΕ 1977, σ. 221), Προφήτης Ἡλίας Κονιδίτσας Λακωνίας (Α. Ὁρλάνδος, Ἀγνωστος βυζαντινὸς ναὸς τῆς Λακωνίας, *Ἑλληνικά* ΙΕ' (1957), σ. 91, εἰκ. 2), Ἅγιος Νικόλαος στό Πλατάνι Ἀχαΐας (Π. Βοκοτόπουλος, Ὁ τρίκογχος ναὸς τοῦ Ἅγίου Νικολάου στό Πλατάνι τῆς Ἀχαΐας, *Ἀρχμός*, Α', 1990, σ. 400), Ἅγιος Δημήτριος Βαράσοβας Αἰτωλίας (Α. Ὁρλάνδος, Ὁ Ἅγιος

Εικ. 3. Παναγίτσα Βαλύρας. Ανατολική όψη.

στερα γράμματα¹³, ακολουθεί τό χρίσμα¹⁴, ἐνῶ τό σῖγμα εἶναι σπανιότατο¹⁵. Σέ μιά περίπτωση, στήν Ἑλεοῦσα τῆς Μεγάλης Πρέσπας, τοῦ 1410, συναντοῦμε τό χρίσμα γραπτό¹⁶ στό μικρό καί ὄψιμο μνημεῖο, ὅπου μέ κόκκινο χρώμα ἔχει γίνει ἀπομίμηση πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας καί κεραμοπλαστικῶν διακοσμήσεων,

Εικ. 4. Παναγίτσα Βαλύρας. Παράθυρο βόρειας όψης.

Δημήτριος τῆς Βαράσοβας, *ABME A'* (1935), σ. 106), Ἅγιος Νικόλαος Αὐλίδος (Χ. Μπούρας, Συμπληρωματικά στοιχεῖα γιά ἓνα κατεστραμμένο ναό τῆς Βοιωτίας, *ΔΧΑΕ Δ'* (1964-1965), σ. 240), Προφήτης Ἡλίας Σταροπάζαρου Ἀθηνῶν, Ἅγιοι Θεόδωροι Σερβίων καί τουλάχιστον ἑπτὰ ναοί τῆς Καστοριάς (Ν. Μουτσόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 516, 519).

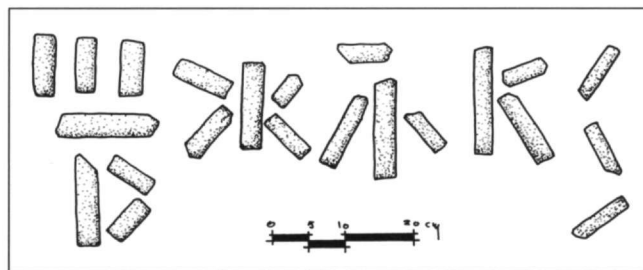
13. Ἐνδεικτικά: Ἀη-Στράτηγος Μπουλαριῶν (Ν. Δρανδάκης, *Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης*, Ἀθῆναι 1964, σ. 18), Ταξιάρχης Χαροῦδας Μάνης (Ν. Δρανδάκης, Ὁ Ταξιάρχης τῆς Χαροῦδας καί ἡ κτιτορική ἐπιγραφή του, *ΛακΣπουδ Α'* (1972), σ. 278, πίν. ΙΖ' β), Προφήτης Ἡλίας Κονιδίτσας (Α. Ὁρλάνδος, Ἀγνωστος βυζαντινός ναός τῆς Λακωνίας, *Ἑλληνικά ΙΕ'* (1957), σ. 91, εἰκ. 2), Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Παλαιοῦ Λυγουριοῦ (Στ. Μαμαλοῦκος, Ἐνας ἄγνωστος βυζαντινός ναός στήν Ἀργολίδα. Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος Παλαιοῦ Λυγουριοῦ, *ΔΧΑΕ ΙΒ'* (1984), σ. 429, εἰκ. 18/11), Παναγία Λουτρῶν Ἡραίας (Ν. Μουτσόπουλος, *Ἡ ἀρχιτεκτονική τῶν ἐκκλησιῶν καί τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας*, Ἀθῆναι 1956, σ. 35), Ἅγιος Νικόλαος στό Πλατάνι Ἀχαΐας (Βοκοτόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 400), Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας Αἰτωλίας (Α. Ὁρλάνδος, *ABME A'* (1935), σ. 106), Ὁσίος Λουκάς Φωκίδος (Α.Η.Σ. Megaw, *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, *BSA* 32 (1931-32), πίν. 30/51), Ἅγιος Νικόλαος Αὐλίδος (Μπούρας, ἔ.ἀ., σ. 240), Παναγία ἡ Κρήνα Χίου (Ρ. Vocotopoulos, *The Concealed Course Technique: Further Examples and a Few Remarks*, *JÖB* 28 (1979), εἰκ. 1), Προφήτης Ἡλίας Σταροπάζαρου Ἀθηνῶν, Ἅγιοι Θεόδωροι Σερβίων, Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στό Λάμποβο τῆς Βορείου Ἡπείρου, Ἅγιος Ἀχίλλειος τῆς Πρέσπας καί τουλάχιστον ἑξί ναοί τῆς Καστοριάς (Μουτσόπουλος, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 6), σ. 516 καί 519).

14. Ἀη-Στράτηγος Μπουλαριῶν (ἀδημοσίευτη λεπτομέρεια), Ἅγιος Θεόδωρος «στοῦ Καλοῦ» τῆς Μάνης (Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1977, σ. 221), Ἅγιοι Θεόδωροι Τρύπης Λακωνίας (ΙΓ' αἰ.), καθολικόν μονῆς Λουκοῦς Ἀργολίδος (ΙΒ' ἢ ΙΓ' αἰ.), Ἅγιος Γεώργιος Βίγλας στό χωριό Δαφνί Λακωνίας (Ν. Δρανδάκης, Ὁ ναός τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, *ΕΕΒΣ ΚΕ'* (1955), σ. 48), Ἅγιος Νικόλαος στό Πλατάνι Ἀχαΐας (Βοκοτόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 400), Παναγία Λουτρῶν Ἡραίας (Μουτσόπουλος, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 13), σ. 35), Ἅγιος Νικόλαος στίς Μολιγκάτες Κυθήρων (Π. Λαζαρίδης, *Μεσαιωνικά καί βυζαντινά μνημεῖα Κυθήρων*, *ΑΔ* 20 (1965), Χρονικά, πίν. 188β), Παναγία ἡ Κρήνα Χίου (Ρ. Vocotopoulos, *JÖB* 28 (1979), εἰκ. 1), Παναγία ἡ Ζερβιώτισσα Στύλου Χανίων (Κ. Λασιθιωτάκης, Ἐγγεγραμμένοι σταυροειδεῖς ναοί τῆς Δυτικῆς Κρήτης, *Β' Κρητολογικόν Συνέδριον*, Α', Ἀθῆναι 1967, σ. 348, πίν. ΡΙΔ'), Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στό Λάμποβο τῆς Βορείου Ἡπείρου, Ἅγιοι Θεόδωροι Σερβίων, καί τουλάχιστον ἑξί ναοί τῆς Καστοριάς (Μουτσόπουλος, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 6), σ. 516, 519). Δέν ξέρω ἂν τό «χιαστόν κεραμοπλαστικόν κόσμημα», πού ἀναφέρει ὁ καθηγητής Ν. Δρανδάκης ὅτι ὑπάρχει στήν Παλαιοπαναγία τῆς Σελλασίας (ΙΑ' αἰ.), εἶναι χρίσμα ἢ χι (βλ. Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα Λακωνικῆς, *ΑΕ* 1969, Χρονικά, σ. 2).

15. Ἀπό ὅ,τι ξέρω τό σῖγμα συναντᾶται μόνον στόν Ὁσίον Λουκά Φωκίδος (Megaw, ἔ.ἀ., πίν. 30/47), στόν Ἅγιο Νικόλαο Καστοριάς (Μουτσόπουλος, ἔ.ἀ., σ. 446, εἰκ. 394), καί στόν Ἅγιο Ἰωάννη τόν Θεολόγο Παλαιοῦ Λυγουριοῦ (Μαμαλοῦκος, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 13), σ. 429, εἰκ. 18/17).

16. Στ. Πελεκανίδης, *Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 110, πίν. XLVIII.

υπάρχουν και τρία γραπτά «γράμματα», όλα χρῖσμα. Ἡ χρονολόγηση τοῦ μικροῦ ναοῦ τῆς Βαλύρας μᾶλλον δέν παρουσιάζει δυσκολίες. Ὅπως εἶδαμε, τὰ πλίνθινα διακοσμητικά γράμματα, τουλάχιστον στήν Πελοπόννησο, μετά τόν ΙΑ' αἰώνα ἐχρησιμοποιήθηκαν σπανιότατα, ἐνῶ εἰδικά τό κάππα συναντᾶται μόνο σέ μνημεῖα τοῦ ΙΑ' αἰώνα¹⁷. Ἡ ἀπουσία ἐπίσης ὀδοντωτῶν ταινιῶν σέ μνημεῖα κτισμένα μέ τό χαλαρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα¹⁸, ἀλλά ταυτόχρονα διακοσμημένα μέ πλίνθινα γράμματα, ὅπως π.χ. ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας¹⁹ καί ἡ Παλαιοπαναγιά στήν Σελλασία Λακωνίας²⁰, ἢ κουφικά, ὅπως ὁ Ἅγιος Νικόλαος Ἀτταλῆς Εὐβοίας²¹, εἶναι χαρακτηριστικά πού παρατηροῦνται γύρω στό 1000. Ἔτσι, συνεκτιμώντας ὅλα

Εἰκ. 5. Παναγίτσα Βαλύρας. Πλίνθινα γράμματα τῆς τοιχοποιίας.

αὐτά τά στοιχεῖα, νομίζω ὅτι μπορούμε νά χρονολογήσουμε τό μικρό μνημεῖο στίς ἀρχές τοῦ ΙΑ' αἰώνα.

Πανεπιστήμιο Θράκης

George Dimitrokallis

THE CHURCH OF THE PANAGITSA AT VALYRA IN MESSENIA

The church of the Panagitsa is located near the village of Valyra in Messenia. Its interior dimensions are 3.00×5.97 m. This little church has undergone repeated repairs and reconstruction. Today it has a tile-covered wooden roof, there are no painted or sculpted decorations, and nothing betrays its Byzantine origins.

The northern and southern walls of the original Byzantine structure have been preserved, as well as the corners of the

eastern wall. The original brickwork was executed in an exceptionally loose fashion, with large cornerstones inserted in the lower portions. Here and there in the masonry brick letters have been inserted, the letter K in the north side, Χ in the southern side, and others, but there are no rows of dentils. These features allow us to place this small monument chronologically at the beginning of the 11th century.

17. Τό κάππα τό συναντοῦμε καί στόν Ἅγιο Νικόλαο στό Πλατάνι καί στόν Ἅγιο Θεόδωρο «στοῦ Καλοῦ» (βλ. παραπάνω, ὑποσημ. 12). Τόν πρῶτο ὁ καθηγητής Π. Βοκοτόπουλος τόν τοποθετεῖ στίς ἀρχές τοῦ ΙΒ' αἰώνα, καί τόν δεύτερο ὁ καθηγητής Ν. Δρανδάκης, «ἴσως» στόν ΙΒ' αἰώνα.

18. Σημειώτεον ὅτι τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα μετά τά μέσα τοῦ ΙΑ' αἰώνα, γενικά στήν Νότια Ἑλλάδα, ἀλλά καί στήν ἴδια τήν Μεσσηνία, τείνει σέ ὅρια γεωμετρικῆς κρυσταλλικότητος.

19. Ὁρλάνδος, ἔ.ἀ. (ὑποσημ. 12), σ. 106. Κατά τόν Ἀ. Ὁρλάνδο ὁ

ναός «ἀνηγέρθη κατά τό δεύτερον ἥμισυ τοῦ 10^{ου} ἢ τās ἀρχάς τοῦ 11^{ου} μ.Χ. αἰῶνος» (ἔ.ἀ., σ. 120), ἀποψη πού ἐπαναλαμβάνει καί ὁ Ἀ. Παλιούρας (*Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία*, Ἀθήναι 1985, σ. 179-180), ἐνῶ ὁ Π. Βοκοτόπουλος τόν τοποθετεῖ στίς ἀρχές τοῦ ΙΑ' αἰώνα (ἔ.ἀ., σ. 112).

20. Ν. Δρανδάκη, *ΑΕ* 1969, Χρονικά, σ. 1-2.

21. Μ. Γεωργοπούλου, Ἅγιος Νικόλαος Ἀτταλῆς Εὐβοίας, *ΑΑΑ* V (1972), σ. 59-60.